

Ruch Biblijny i Liturgiczny

Nr 1

ROK XL

1987

A R T Y K U Ł Y

Bp Kazimierz Romaniuk

„ŁAMANIE CHLEBA”

Formuła „łamanie chleba” (*klasis tou artou*) pojawia się w Nowym Testamencie tylko dwa razy: u Łk 24, 35 oraz w Dz 2, 42. Nadal nie ma zgody, zarówno wśród egzegetów jak i wśród historyków liturgii, czy formułę tę można uważać za określenie techniczne wczesno chrześcijańskiego sprawowania Eucharystii¹. Trudność w uzgodnieniu rozbieżnych stanowisk polega między innymi właśnie na tym, że określenie to pojawia się jedynie dwa razy w całym Nowym Testamencie i tylko w pismach Łukasza, choć nie jest wykluczone, że autor trzeciej Ewangelii przejął tę formułę z wcześniejszej tradycji².

Rok ogólnopolskiego Kongresu Eucharystycznego stanowi okoliczność skłaniającą do przeanalizowania racji przemawiających za lub nie-eucharystyczną interpretacją tego bardzo przecież już spopularyzowanego wyrażenia, przy czym podkreślamy z całym naciskiem,

¹ Zdaniem niektórych uczonych problem w ogóle nie da się rozstrzygnąć jednoznacznie. Tak np. A. Wikenhauser pisze: „es wird sich bei der unbestimmten Formulierung der beiden Verse keine Entscheidung fällen lassen”. *Die Apostelgeschichte*, Regensburg 1961⁴, 56.

² Zob. w związku z tym J. Wanke, *Die Emmauserzählung. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung zu Lk 24, 13—35*, Leipzig 1973, 46.

że chodzi o ustalenie sensu tej formuły w Nowym Testamencie, gdyż w tradycji pobiblijnej sens eucharystyczny określenia „łamanie chleba” jest oczywisty i prawie wyłączny.

I. NIE — EUCHARYSTYCZNA INTERPRETACJA FORMUŁY „ŁAMANIE CHLEBA”?

Zwolennikami nie-eucharystycznej interpretacji formuły *fractio panis* są między innymi: A. Steinmann³, J. M. Nielen⁴, A. Wikenhauser⁵, O. Nussbaum⁶. Już z tej krótkiej listy nazwisk wynika, że za interpretacją nie — eucharystyczną formuły *fractio panis* opowiadają się autorzy zarówno starsi jak i współcześni, tak katolicy jak niekatolicy.

Jednakże trudno przyznać, żeby racje którymi się posługują, były przekonujące, zwłaszcza gdy chodzi o Dz 2, 42. 46. Tak np. O. Nussbaum sądzi, że tekstu tego nie można rozumieć „eucharystologicznie” z dwu powodów: 1° wspomniane w Dziejach Apostolskich „łamanie chleba” odbywało się, rzekomo, codziennie; wiadomo zaś, że Eucharystia nie była sprawowana dnia każdego; 2° w owym „łamaniu chleba” nie brała udziału cała gmina, lecz tylko pewna grupa wiernych; wiadomo zaś, że na uroczyste sprawowanie Eucharystii zbierała się cała gmina. Z tych dwu powodów O. Nussbaum wspomniane w Dz 2, 42. 46 „łamanie chleba” uważa za aluzję do tzw. „uczt braterskich” (Liebesmahl), które mogły kończyć się sprawowaniem Eucharystii, ale brak danych, by utrzymywać, że taki przypadek opisuje tekst Dz 2, 42. 46⁷. Otóż obydwa te argumenty budzą — jak się wspomniało — pewne wątpliwości. W odniesieniu do pierwszego z nich należy zauważyć, iż określenie „codziennie” (*kath'hemeran*) w w. 42 nie pojawia się wcale, natomiast w w. 42 jest, ale odnosi się raczej do obecności wiernych w świątyni, a nie do „łamania chleba”⁸. Niczego też nie da się powiedzieć o liczebności wiernych, uczestniczących w „łamaniu chleba”. Trudno, co prawda, przypuszczać, by była obecna absolutnie cała gmina, ale nie ma też żadnych racji, by zredukować to zgromadzenie do grupki wiernych⁹.

³ Por. *Die Apostelgeschichte*, dz. cyt. 56.

⁴ Por. *Gebet und Gottesdienst im Neuen Testament*, Freiburg 1937. 29 n.

⁵ Por. *Die Apostelgeschichte*, Regensburg 1938, 35n., 56.

⁶ Por. *Herrenmahl und Brudermahl*, „Bibel u. Liturgie” 47 (1947) 142n.

⁷ Por. tamże, 144.

⁸ A. Wikenhauser, który jest — jak wiadomo — przeciwnikiem eucharystycznej interpretacji naszego tekstu — w odniesieniu do tego argumentu jednak zauważa: „Es ist schwer zu sagen, ob auch das Brotbrechen in den einzelnen Häusern als tägliche Übung durch V. 46 bezeichnet werden soll”. *Die Apostelgeschichte*, 56.

⁹ Natomiast zdaje się nie ulegać żadnej wątpliwości, że jest nieporozumieniem traktowanie całego tekstu Dz 2, 42—46 — A. Wikenhauser

II. EUCHARYSTYCZNA INTERPRETACJA FORMUŁY „ŁAMANIE CHLEBA”

Lista zwolenników eucharystycznej interpretacji formuły „łamania chleba” jest tak długa, że nie możemy się nawet kusić o przedstawienie jej w całości. Ograniczmy się za tym do zacytowania nazwisk autorów, którzy w sposób szczególnie obszerny przedstawili rację uzasadniającą ich stanowisko. Oto oni: A. Arnold¹⁰, W. Goosens¹¹, Th. Schermann¹², J. Gewiess¹³, X. Léon-Dufour¹⁴, J. Jeremias¹⁵.

Zanim przejdziemy do ostatecznego sprecyzowania stanowiska, które uznamy za najbardziej uzasadnione, zwróćmy uwagę na zasadniczą różnicę kontekstualną dwu interesujących nas tekstów z formułą „łamanie chleba”. Na treść tej formuły nieco światła rzuca tekst pierwszy, tzn. Dz 2, 42. Wynika z niego przynajmniej tyle, że „łamanie chleba” dokonywało się po domach prywatnych pierwszych chrześcijan. W świetle najbliższego kontekstu widać również i to, że „łamanie chleba” dokonywało się nie indywidualnie, pojedynczo, lecz podczas wspólnych zebrań, ilościowo ograniczonych, prawdopodobnie rozmianami domu, w którym się gromadzano. Te dwa szczegóły wynikają też z tekstu Łk 24, 35, gdzie po raz drugi pojawia się formuła „łamanie chleba”, ale mają całkiem inny charakter i odmienne funkcje do spełnienia w strukturze całego opowiadania. Abstrahując od sformułowania gramatycznego po to, by zatrzymać się przez moment na treści, jaką ta formuła wyraża, należy zauważyć, że „łamanie chleba” jako czynność stanowiło akcję rozpoczynającą każdy posiłek żydowski. Ten charakter czynności „łamania chleba” również nie stanowi elementu ułatwiającego opowiadanie się za eucharystyczną lub nie eucharystyczną interpretacją formuły *fractio panis*.

A teraz argumenty przemawiające za eucharystyczną interpretacją zwłaszcza Dz 2, 42. X. Léon-Dufour podtrzymując raczej (*plus que vraisemblable*)¹⁶ eucharystyczną interpretację naszej formuły jako jedynego argumentu przytacza drugi tekst z Dz, tzn. Dz 20, 7n, gdzie jest mowa o tym, że w pierwszym dniu po szabacie wierni z Troady

też zwraca na to uwagę — (por. *Die Apostelgeschichte* 56) — jako uzasadnienie dla tezy o jednopostaciowej, czyli złożonej tylko z Chleba, pierwotnej postaci Eucharystii.

¹⁰ Por. *Der Ursprung des christlichen Abendmahls im Lichte der neuesten liturgiegeschichtlichen Forschungen*, Freiburg 1939², 43—47.

¹¹ Por. *Les origines de l'Eucharistie*, Paris 1931, 170—174.

¹² Por. *Das Brotbrechen im Urchristentum*, BZ 8 (1910) 33—52; 162 — 183.

¹³ Por. *Die urapostolische Heilsvverkündigung nach der Apostelgeschichte*, Breslau 1939, 152—157.

¹⁴ Por. *Le partage du pain eucharistique selon le Nouveau Testament*, Paris 1982, 31—35, 102.

¹⁵ Por. *Die Abendmahlsworte Jesu*, Göttingen 1960³, 113 n.

¹⁶ Por. *Le partage du pain eucharistique selon le Nouveau Testament*, 31.

zebrali się razem z Pawłem „na łamanie chleba”. Kilka wierszy dalej zaś jest powiedziane o Pawle, że „wszedł na górę, łamał chleb i spożywał...” (Dz 20, 11). Jednakże dosłowną paralelnością tych dwu wypowiedzi w stosunku do Dz 2, 42 osłabia nieco fakt, iż w opisie życia pierwszych chrześcijan, czyli w Dz 2, 42, tekst grecki posługuje się formułą „łamanie chleba” (*klasis tou artou*), podczas gdy relacja o spotkaniu Pawła z wiernymi w Troadzie zawiera dwukrotne użycie czasownika „łamać”: w. 7 — *klasai arton*, w 11- *klasas ton arton*. Rzecz jest tylko pozornie mało ważna, o czym przekonamy się w dalszym ciągu naszych rozważań, kiedy to będziemy się zajmowali już nie samą formułą „łamania chleba” (*klasis tou artou*), lecz opisowym wyrażeniem tej samej idei, tzn. przy użyciu nie rzeczownika *klasis*, lecz którejs z form osobowych czasownika *klan*. Poza tym przeciwko eucharystycznej interpretacji Dz 20, 7. 11 — a pośrednio przeciwko takiemuż rozumieniu Dz 2, 42, przynajmniej według schematu logiki argumentacyjnej X. Léon-Dufoura — przemawia fakt, że w „łamaniu chleba” w Troadzie nie uczestniczył nikt spośród zebranych tam wiernych. Łukasz wyraźnie zaznacza, że zebranych było więcej. Mówi bowiem: „Wiele lamp paliło się w górnej sali, gdzie byliśmy zebrani” (Dz 20, 8). Tymczasem jest powiedziane nieco dalej, że Paweł przywróciwszy życie nieszczęsnemu młodzieńcowi, „wszedł na górę”, łamał chleb i spożywał”. Byłby to jedyny przypadek takiego spożywania Eucharystii. X. Léon-Dufour jest również świadom tej niezwykłości, ale sposób, w jaki ją interpretuje, nie jest przekonujący. Stwierdza on — zresztą w nocy wyjaśniającej tylko — że „Łukasz nie zamierzał wprost zrelacjonować całego przebiegu akcji liturgicznej, ale wyraźnie usiłował wyeksponować osobę Pawła, głównego bohatera tej części Dziejów Apostolskich”¹⁷.

J. Jeremias eucharystyczną interpretację formuły „łamanie chleba” w Dz 2, 42 uzależnia od znaczenia występującego w tym samym wierszu terminu *koinōnia*. Ponieważ termin ten może — zdaniem Jeremiasa — oznaczać „zasiadanie do wspólnego stołu”, spożywanie razem posiłku”¹⁸, czyli chrześcijańską agapę, wobec tego łamanie chleba stanowiłoby obrzęd sprawowania Eucharystii będącej końcową częścią wspólnego spotkania¹⁹. Trzeba przyznać, że jest to racja godna uwzględnienia.

Szczególnie jednak zasługuje na uwagę to, że autor Dziejów Apostolskich w owym „łamaniu chleba” dość wyraźnie chce ukazać chrześcijański odpowiednik starotestamentalnych gromadzeń się w świą-

¹⁷ Por. tamże, 32, nota 25.

¹⁸ Za kilku cytowanymi przez siebie autorami — np. H. Gressmann, H. Lietzmann, A. Friedrichsen — J. Jeremias powołuje się na inne teksty biblijne — np. Syr 6, 10; Tob 2, 2; 1 Kor 10, 18—20 — potwierdzające takie znaczenie terminu *koinōnia*. Por. *Abendmahlswoorte*, 113, nota 3.

¹⁹ O łamaniu chleba pod koniec wspólnej uczy, zob. H. Schürmann, *Die Gestalt der uchristlichen Eucharistiefeyer (Ursprung und Gestalt)*, 86.

tyni. Jeszcze nie zupełnie odłączeni od Synagogi, pierwsi chrześcijanie już jednak zbierają się po domach, gdzie sprawują to, co ma zastąpić wszystkie dawne, w świątyni składane ofiary. Dokonywane w takich okolicznościach — przy udziale całej Gminy — „łamanie chleba” nie może stanowić części tylko zwykłego, codziennego posiłku. Wszystko więc zdaje się przemawiać za tym, że owi ludzie bardzo świadomie nawiązywali do Wieczernikowego „łamania chleba”, posłuszni poleceniu Boga, by czynić to na Jego pamiątkę.

III. „POZNALI GO PRZY ŁAMANIU CHLEBA” (Łk 24, 35)

Po raz drugi formuła „łamania chleba” pojawia się — jak już wiadomo — u Łk 24, 35. W odniesieniu do tego tekstu proporcje wśród jego interpretatorów układają się odwrotnie: większość autorów opowiada się za rozumieniem nie-eucharystycznym wzmianki o „łamaniu chleba”, niewielu zaś tylko i w tym przypadku wspomniane „łamanie chleba” uważa za aluzję do sprawowania Eucharystii. W każdym razie zdaje się nie ulegać wątpliwości, że gestów Jezusa nie mogli wiązać z Eucharystią uczniowie z Emaus, ponieważ jako nie należący do grona dwunastu apostołów, nie byli z Jezusem w wieczniku i nawet nie wiadomo, czy dotarła do nich wieść o tym, co w ogóle w wieczniku się zdarzyło²⁰. Zresztą pamiętać należy, że „łamanie chleba” nie było przyczyną, lecz określeniem czasu rozpoznania Chrystusa. Jest powiedziane wyraźnie, że poznali go „podczas łamania chleba” (*en te klasei*), a nie „po łamaniu chleba” (*ek te klasei*)²¹. Właśnie akurat w tym czasie Zmartwychwstały pozwolił się rozpoznać²². Wychodząc zaś niejako naprzeciw tym, którzy poszukują przyczyny rozpoznania Jezusa, J. Jeremias wylicza kilka takich teoretycznie możliwych przyczyn. Oto one: 1° Mianem „łamanie chleba” określało się nie tylko materialną czynność rozdrabniania placków macy, lecz także modlitwy tę czynność poprzedzające i po niej następujące. Nie wykluczone, że w jednej z tych modlitw powtórzył Jezus słowa, kiedyś już wcześniej przez Niego używane i tylko dla Niego charakterystyczne. Po tych słowach — np. określenie Boga Ojca mianem *Abba* — rozpoznano Jezusa²³. 2° Drugą przyczynę rozpoznania Jezusa mogło stanowić Jego niezwykle zachowanie się polegające na tym, że to On właśnie — choć nie był gospodarzem domu, dla którego tę czynność zwykle rezerwowano — sam, nikogo nie pytając o pozwolenie, dokonał całego obrzędu „łamania chleba”. Takie

²⁰ Zob. w związku z tym J. Schmid, *Das Evangelium nach Lukas*, Regensburg 1960, 358.

²¹ Zob. w związku z tym J. Jeremias, *Die Abendmahls Worte Jesu*, 113n, nota 4.

²² Por. J. Schmid, *Das Evangelium nach Lukas*, 359.

²³ Por. *Abendmahls Worte Jesu*, 114. Tę ewentualność dopuszcza także G. Dalman, *Jesus — Jeschua*, Leipzig 1922, 124.

inicjatywy były charakterystyczne dla zachowań się Jezusa z czasu Jego publicznej działalności i po tym można Go było z łatwością rozpoznać ²⁴.

Nie brak też autorów, którzy nie — eucharystyczną interpretację tekstu Łk 24, 30. 35 posuwają jeszcze dalej i utrzymują z całym przekonaniem, że Jezus również nie zamierzał w obecności dwu uczniów z Emaus sprawować Eucharystii ²⁵.

IV. „ŁAMACĆ CHLEB”

Wspomnieliśmy już na samym początku niniejszych rozważań, że formuła „łamanie chleba” (*klasis tou artou*) występuje w Nowym Testamencie tylko dwa razy. Wzmianki o łamaniu chleba z użyciem formy osobowej czasownika łamać (*klan*), pojawiają się nieco częściej, ale nie wnoszą wiele do ustalenia eucharystycznego lub nie eucharystycznego znaczenia formuły *fractio panis*. Formy osobowe czasownika „łamać” występują bowiem u wszystkich synoptyków oraz u Pawła albo w tekstach mówiących o ustanowieniu Najświętszego Sakramentu (por. Mt 26, 26; Mk 14, 22; Łk 22, 19; 1 Kor 11, 24), i tu znaczenie eucharystyczne tego czasownika nie budzi żadnych wątpliwości albo w opisach — oczywiście tylko u synoptyków — cudownego rozmnożenia chleba (por. Mt 14, 19; 15, 36; Mk 8, 6. 19), gdzie trudno się dopatrzeć aluzji nawet — chyba że bardzo typologicznych — do Eucharystii. Pozostawałyby już tylko następujące teksty: Łk 24, 30; Dz 2, 46; 20, 7. 11; 27, 35 oraz 1 Kor 10, 16. O pierwszych trzech była już mowa. Nie — eucharystyczne znaczenie wzmianki o „łamaniu chleba” w Dz 27, 35 jest zupełnie oczywiste. Autor Dziejów Apostolskich mówi o wyczerpanym, zgłodniałym Pawle, że „wziął chleb, złożył Bogu dziękczynienie na oczach wszystkich i ułamawszy zaczął jeść”. Dla odmiany nie ulega też wątpliwości, że do spożywania Eucharystii nawiązuje Paweł kiedy mówi: „Chleb łamiemy, czyż nie jest udziałem w Ciele Chrystusa” (1 Kor 10, 16). Aluzją do Eucharystii jest tym oczywista, że w wierszu poprzednim jest mowa o błogosławieniu kielicha”.

* * *

Spróbujmy podsumować nasze rozważania.

1. Ani formuła „łamanie chleba”, ani forma osobowa czasownika „łamać” w połączeniu z rzeczownikiem „chleb” na etapie Nowego Testamentu nie mogą być uważane za określenia techniczne sprawo-

²⁴ Por. J. Jeremias, *Die Abendmahlworte Jesu*, 114.

²⁵ Tk np. J. Ernst pisze: „Jesus hat also keinesfalls als der Auferstandene das Abendmahl wiederholen wollen, er brach willmehr das Brot... wie es bei jeder Mahlzeit üblich war”. *Das Evangelium nach Lukas*, Regensburg 1977, 663.

wania Eucharystii. Mogą ten obrzęd oznaczać, ale mogą się też odnosić do spożywania jakiegoś posiłku nie koniecznie sakralnego zresztą.

2. Formuła „łamanie chleba”, nieznaną zupełnie w świecie hellenistycznym, a w tradycji żydowskiej określająca początek — albo niekiedy zakończenie posiłku — zarówno zwykłego jak i świętej uczty, w Dz 2, 42 stanowi nawiązanie do Eucharystii, natomiast u Łk 24, 35 nie ma związku z Eucharystią i oznacza zwykły posiłek Jezusa, utrudzonego długą podróżą.

3. Znaczenie form osobowych czasownika „łamać”, mającego za dopełnienie rzeczownik „chleb”, jest zróżnicowane. W tekstach opisujących ustanowienie Eucharystii stanowi określenie sprawowania Eucharystii, we wszystkich innych przypadkach — prócz 1 Kor 10, 16 — formuła „łamać chleb” nie ma nic wspólnego ze sprawowaniem Eucharystii.

Warszawa

BP KAZIMIERZ ROMANIUK

Ks. Tadeusz Brzegowy

PROROK NATAN I BUDOWA ŚWIĄTYNI

Rozdział siódmy 2 Księgi Samuela, określane krótko jako „proroctwo Natana”, należy do najbardziej znanych i studiowanych na przestrzeni Starego Testamentu, a nawet całej Biblii¹. Powodem tego zainteresowania rozdziałem są zawarte w nim obietnice dynastyczne, aczynione przez Boga Dawidowi, **przymierze Boga z Dawidem**, mesjański wymiar i zasięg tych obietnic. Ale nie może ująć niczyjej uwagi, że tłem i punktem wyjścia do owych obietnic dla „domu Dawidowego” jest inicjatywa Dawida zbudowania „domu” dla Jahwe, a więc świątyni². I ten temat świątyni, albo szerzej miejsca świętego dla Jahwe występuje w naszym rozdziale z tą samą dobitnością.

¹ Oto kilka wybranych studiów tej kwestii poświęconych L. Rost, *Die Überlieferung von der Thronnachfolge Davids* (BWANT III, 6), Stuttgart 1926; tenże: *Sinai und Davidsbund*, ThLZ 72 (1947) 130—134; H. Gese, *Der Davidsbund und die Zionserwählung*, ZThK 61 (1964) 10—26; M. Noth, *David und Israel in II Samuel 7*, w: *Mélanges bibliques rédigés en honneur de A. Robert*, 1957, 122—130 = *Gesammelte Studien*² 1960, 334—345; Ks. Jan Łach, *Mesjańskie proroctwo Natana (2 Sm 7)*, RTK 13 (1966) z. 1, 49—69; tenże: *1—2 Księga Samuela* (PSST IV, 1). Poznań — Warszawa 1973 (z bibliografią).

² E. Cothenet, *Natán*, DBSuppl. t. 6, Paris 1960, 301.